

Zempléni Múzsza

A Tokaj–Hegyalja Egyetem lektorált tudományos folyóirata

Szerkesztőség

Lapalapító és főszerkesztő: Bolvári-Takács Gábor

Lapigazgató és felelős kiadó: Bordás István

Szerkesztők: Egey Emese, Haffner Anikó, Lovas Anett

Grafikai szerkesztő: Tellinger András

Szerkesztőségi titkár: Tóthné Durányik Angéla

Szerkesztőbizottság

Prof. Dr. Baráth Béla Levente PhD

Dr. Bene Zsuzsanna PhD

Prof. Dr. Bolvári-Takács Gábor PhD

Dr. habil. Csorba Dávid PhD

Dr. habil. Kelemen Judit DLA

Dr. Koncz Gábor PhD

Dr. Koncz Péter PhD

Dr. Lapis József PhD

Prof. Dr. Puszta János CSC

Dr. Takács Ádám PhD

Dr. habil. Ugrai János PhD

ISSN 1585-7182

Kiadja a Zempléni Múzsza Társadalomtudományi és Kulturális Alapítvány, Sárospatak.

Adószám: 18442960-1-05 Bankszámlaszám: 11994105-06429168-10000001

Szerkesztőség: Tokaj–Hegyalja Egyetem, 3950 Sárospatak, Eötvös u. 7. I. em. 52.

Kiadói postacím: 3950 Sárospatak, Pf. 235.

Kiadói és szerkesztőségi elektronikus levelezési cím: titkarsag@zemplenimuzsa.hu

Honlap: zemplenimuzsa.hu; facebook.com/zemplenimuzsa

Közlésre szánt kéziratot csak elektronikusan fogadunk.

Megjelenik évszakonként. Ára: 500,- Ft.

Előfizethető átutalással a kiadónál. Előfizetési díj egy évre 2000,- Ft.

Megvásárolható a fővárosban, a megyeszékhelyeken és Zemplénben az *Inmedio* és *Relay* hírlapüzletekben, valamint Budapesten az Írók Boltjában.

Eredeti logó: Csetneki József. Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen.

Támogató: Tokaj–Hegyalja Egyetemért Alapítvány

Számunk szerzői

Bene Zsuzsanna PhD élelmiszermérnök, borász, egyetemi docens. *Bolvári-Takács Gábor* PhD történész, kulturális menedzser, jogász, egyetemi tanár. *D. Molnár István* DSc irodalom- és művelődéstörténész, műfordító, lengyel filológus, ny. egyetemi tanár. *Demeter Zoltán* borász. *Egey Emese* PhD nyelvész, történész, egyetemi docens. *Heltai Miklós* DSc agrármérnök, egyetemi tanár. *Kelemen Judit* DLA zenepedagógus, habilitált egyetemi docens. *Kiss Endre* DSc filozófus, filozófiatörténész, germanista, egyetemi tanár. *Kováts Dániel* irodalomtörténész, nyelvész, ny. főiskolai tanár, c. egyetemi tanár. *Patkó László* PhD vadbiológus, WWF nagyragadozók programvezető. *Puszta János* CSC finnugor nyelvész, emeritus professzor. *Trencsényi László* CSc pedagógus, habilitált egyetemi docens, c. egyetemi tanár. *Ungváry Krisztián* DSc történész, borász.

KISS Endre

Egy új politikai társadalom és egy hiányzó nemzet

 Az Osztrák-Magyar Monarchia egyik aszimmetriája

Az Osztrák-Magyar Monarchiának, mint államalakulatnak meglepően gazdag és változatos historiográfiája van. Ez – absztrakt feltételeket előfeltételezve – azért lehet meglepő, mert a későbbi politikai terek állandó növekedéséhez, a felgyorsult világfolyamatokhoz, az egyre átfogóbb és széleskörűbb integrációkhoz képest hajolhattunk volna arra, hogy az államalakulat valamelyik lehetséges értelmezése állandósul, és mint ilyen válik etalonná.

A historiográfia éppen a huszadik század különleges és katasztrófákkal terhelt történelme miatt szinte szélsőségesen sokoldalú, történelemfilozófiai, tudásszociológiai vagy egyenesen abszurd gondolatmenetek kiindulópontja is lehet.

De Közép-Európa értelmezései nemcsak a történeti értelmezések egymásutánjában változtathatják tartalmukat, nemcsak az egyes szereplők, az egyes értelmező országok nyújtanak egymástól eltérő értelmezéseket, de Közép-Európa egymást váltó politikai szerkezetei szinte tankönyvszerű politikai-szerkezeti esettanulmányoknak is elmennének.

Gondolatmenetünkben a dualista együttélés egyik nem felszíni aszimmetriájára szeretnénk irányítani a figyelmet. A magyar oldalon ekkor lépett be egy társadalom a modern politika világába, miközben a modern *nation building* számos hullámán keresztül ment. Az osztrák oldalon egy nagy hagyományokkal rendelkező államiság újult meg úgy, hogy nem ment át a kontinentális *nation building* egyetlen fázisán sem.

A modern nemzet és a modern állam sajátos (nem abszolút) aszimmetriájáról beszélünk.

E gondolatmenet magyar fejlődésre vonatkozó célja azoknak a „koordinátáknak”-nak a vázlatos kijelölése, amelyek e történelmi korszak *egészére*, az egyes konkrét politika- vagy eszméletörténeti összefüggések részletesebb kifejtése nélkül, *összefoglalóan* vonatkoznak.

Nem elmélyült történelem-metodológia megalapozást szeretnénk adni, mert ez, bármily fontos volna, nem e kísérlet feladata. A nagy történelemfilozófiai – és politikaelméleti – rendszerek *közvetlenül* most nem segítenek. Azt kívánjuk megragadni, hogy a dualizmus mint politikai korszak, egyben Magyarország *belépését jelentette az újkori európai és világtörténelembé*. A kezdetben irodalmi-nyelvi, történelmi, tudományos, majd filozófiai-gondolati törekvések már a 19. század elejétől megindítják e művelődési szférák sajátos mozgásait, kialakítják intézményrendszerüket, formálják a társadalmi nézeteket, s mint ilyenek, egyben heves összeütközések színterévé is válnak. A *politikai gyakorlat*, vagy éppen a *gyakorlati politika* terén azonban mégis 1867-tel kezdődik el a „történelem”, ekkor indul el az az óra, amelynek járása a dualizmuskori magyar politika idejét méri. Ez azt jelenti, hogy ekkor *alapítják meg* a politikai művelődést. Az „alapítás”-t nem a fogalom eredeti, „gründölő”,

azaz gazdasági, hanem politikai értelmében használjuk. A *politikai szféra* alapítása történik meg a dualizmus születésekor.

Mint minden alapításnál, ekkor is számos, az alapítás természetéből következő sajátos kérdés merül fel. Egyenesen felesleges lehetne talán, *elsőként*, megemlíteni, hogy *alapításon* itt mindenekelőtt azt a tevékenységet értjük, amellyel *a megkötött kiegyezés sajátos, de kétségtelen jelentős önálló mozgásteret nyitó feltételei alapján, az addigi évszázadokhoz nem mérhető dimenziójú politikai szféra, struktúrák, intézmények, közgondolkodás újrászerveződik*. Szeretnénk egyértelművé tenni, hogy az „alapítás” fogalmának nagyjelentőségű elméleti és történelmi szerepet tulajdonítunk. Az alapítás ugyanis egyrészt *belépés az illető szféra történelmébe*, másrészt többszörösen *kitüntetett szituáció, genesis*, amelynek tartalmi meghatározóak a szóban forgó szféra további sorsára nézve. Harmadrészt az ilyen alapítás mindig *ugrás is, valahonnan valahová való gyors, szándékolt eljutás*. Ennek alapján fogadhatjuk el Szekfű megállapítását, amely szerint, ami a tizenkilencedik század első felében Nyugat-Európában végbement, az történt a század második felében Kelet-Európában. Politikai, gazdasági, történelmi vagy más szempontból egy finomabb elemzés bizonyára könnyen kimutathatná, milyen évszázadokra elnyúl, hosszú és ellentmondásos folyamat eredményei ezek, a *politikai „alapítások”-at tekintve azonban mind az említett megfelelés, mind pedig a fáziseltérés döntő fontosságúnak bizonyul*. Ugyancsak szükségtelen talán, *másodszor*, annak említése, hogy a gyakorlati kompetenciákkal rendelkező magyar politikai szféra alapítását egyszerűen *ténykérdésként* kezeljük, azaz itt nem kapcsoljuk össze az értékelés kérdésével; hogy a kiegyezés egész építménye, azért, mert ezt az „alapítás”-t lehetővé tette, kedvező, pozitív, stb. volt-e. *Harmadik* megjegyzésünk az alapítással kapcsolatosan az volna, hogy semmilyen vizsgálat nem hanyagolhatja el, természetesen, a politikai szféra e gyakorlati alapítása tényének kimondásakor azt a hosszú folyamatot, amely ezt a *magyar politika vagy politikai gondolkodás történetében megelőzte*. Az előzményeket kíséreltünk, illetékességi körén belül, tekintetbe veszi (így például a filozófiai fejlődés kérdéseit 1867 előtt, vagy Eötvös *Uralkodó eszméinek* néhány tanulságát).

Az „alapítás” fogalmának bevezetése azonban mégis inkább arra a jellegzetesen *újra* irányítja a figyelmet, ami esetleg igen rövid időn belül, mind a politikában, mind a politikai gondolkodásban bekövetkezik. *Negyedik*, talán legfontosabb megjegyzésünk a magyar politikai szféra ezen alapításáról az, hogy egy szféra ilyen értelmű „alapítása” nem „időn és téren kívül”, légtüres térben történik. Az alapítás nemcsak genesis, de számos külső és belső, korhoz kötött tényező *erőterében végbemenő genesis*. Bármely szféra „alapítása” igazolhatja a tézist: az, hogy milyen gazdasági, eszmei, történelmi *feltételek* között megy végbe egy ilyen alapítás, minősítő jellegű.

Olyan általános összefüggésnek tartjuk ezt, hogy annak egy-egy példával való igazolása szinte feleslegesnek tűnik. Nemigen vitatható, hogy mondjuk egy 1848-49-ben egyesülő Németország gyökeresen más politikai szférát teremtett volna, mint az 1871-es, de igazolható ez az 1848 előtti, illetve 1867 utáni magyar liberális jellegű politikai gondolkodás eltérésén. A mindenkor *történelmi-lokális erőter* természetesen nem határoz meg mindent. Jelentősége mindenekelőtt bizonyos lehetőségek szinte *logikai kizárásában* (mondjuk Eötvösnél, az *Uralkodó eszmék* alapján, abban, hogy a szabadság eszméje ellentmond az államnak), illetve más lehetőségek előnyben részesítésében mutatható ki.

A dualizmus kori magyar politika és politikai gondolkodás *általános* áttekintését (amelynek szempontjait egyrészt az egész tanulmány eszme- és ideológiatörténelmi jellege, másrészt kiválasztott alakjai és problémái természetesen befolyásolják) az „alapítás” fogalmának bevezetésével kezdtük. A dualizmus politikai korszaka egyben az újkori magyar politika (és politikai gondolkodás) *alapítása*, amennyiben alapításon e szféra valóságos kibontakozása széles

körű (bár korántsem korlátlan) intézményes feltételrendszerének megteremtését értjük. Azt, hogy ezt a kérdést magától értetődően fel lehet vetni 1848-49-re vonatkozóan is, természetesen tartjuk. Azt pedig, hogy „alapítás”-on most az 1867-tel kezdődő korszakot értjük, az indokolja, hogy ebből az alapításból történelmi korszak bontakozhatott ki, ami 1848-49-ből *közvetlenül* nem.

A címben kijelölt feladat megoldását az alapítás történelmi, kor-meghatározta, valamint az öröklött és helyi tényezőinek *általános* áttekintésével kezdjük. Kényszerű okok következtében a magyar politikai szféra gyakorlatának e megalapozását két fázisra oszthatónak látjuk. Az első az 1867-es kiegyezés elvei és határozatai, a második, illetve az elsőből a másodikba való átmenet *vége* a hetvenes évek közepe, a Tisza-korszak konszolidációja. Ez egyrészt megfelel a történetírás egybehangzó, más fogalmak köré épített felfogásának, másrészt akad megfelelője a művelődés, illetve más szférák „alapítása”-ban. Az irodalmi szféra gyakorlati kialakulása sokkal több, egymástól több elemben eltérő szakaszt ölelt fel, Kazinczytól mondjuk Petőfigig, de ezután Gyulaiig vagy másokig, s ugyanígy a filozófiai „alapítás” is felbontható egy 1848 előtti és egy 1848 utáni szakaszra, stb. A politikai szféra gyakorlata kibontakozásának e felbontása nem egyszerűen abból származik, hogy elfogadnánk mondjuk azt a nem egészen alap nélküli antinómiát, amely szerint a deáki kiegyezés volna az „elmélet”, Tisza Kálmán politikája pedig a „gyakorlat”. A két időpont között más olyan tényezők is elmozdultak, megváltoztak, amelyek ugyancsak meghatározták a magyar politika erőterét. 1871 után olyan nemzetközi átrendeződés létrejön, amely sokban magyarázza az elmozdulást, sőt, fel boríthatná a politikai szféra alapításának egyensúlyát. Erre a szellemi művelődés egészének sajátosságai nyújthatnak párhuzamot: kitörőhöz nem kettősségben fejlődött ugyanis 1848-49-ig forradalmi, népies, plebejus, illetve 1848-49 után mérsékelt, klasszikusabb, konzervatívabb irányban, amely kettősség benyúlik a szellemi teljesítmények huszadik századi történelmébe is.

A) Eszmei előfeltételek

Az 1848 utáni egész európai politikai gondolkodás a liberális eszmék jegyében induló forradalmi mozgalmaknak nemcsak vereségével, de *ellentmondásos* következményeivel is kénytelen volt szembenézni. Ilyen szempontból az ötvenes-hatvanas évek eszmei „szélcsend”-nek tekinthetők, számos eklektikus próbálkozással, amelyekből azonban már hiányzik a 48 előtti liberalizmus optimista történelmi távlata. Ide iktathatjuk a magyar filozófiával foglalkozó tanulmányunk „eredményét”: nem képes lábra kapni, megerősödni e korban nálunk életképes, tudományosan megalapozott, liberális típusú történet-filozófiai gondolatrendszer. S mint minden ilyen esetben, a vákuumban ekkor is megjelennek újabb vagy régebbi arculatú restauratív, konzervatív színezetű, vagy éppen egyenesen teológiai jellegű gondolati produktumok. A forradalmi apály filozófiái apály is. A magyar politikai szféra gyakorlati megalapozása tehát még „elméletileg” sem tarthat számot progresszív, távlatos eszmeáramlatok mintegy automatikus segítségére, amelyek a meggyőződés, az evidenciák erejét kölcsönöznék számukra. Világos, bár itt csak a teljesség kedvéért érintjük, hogy a 48 előtti haladás-képzeteknek ez az önreflexiója (amely többek között a Hegel-iskola ekkori sorsában, vagy példászerűen éppen Eötvös nagy művében demonstrálható) nemcsak annak tudható be, hogy a jegyében induló mozgalmak vereséget szenvedtek, de annak is, hogy a liberalizmus ekkor veszíti el kizárólagos progresszivitását Európában, s kerül szembe az utópista szocializmussal, az anarchizmussal, a marxizmus akkor megjelenő politikai formáival, s egyáltalán a 48-as forradalmak új „harmadik rend”-jével. Bizonyos például, hogy az ún. „irodalmi Deák-párt” hallgatása, állást-nem-

foglalása a „filozófiai” kérdésekkel szemben, nem csak „eszmei” okokra vezethető vissza. De ugyanúgy bizonyos az is, hogy e *hallgatás* egyben őszinte állásfoglalás is, egy eszmei bizonytalanság bevallása.

A magyar politika gyakorlati megalapozásának következő „eszmei” jegye már korántsem csupán eszmei. A magyar politikai gondolkodás történetére nézve meghatározó, hogy az alapítás előkészítésének idején rendkívül gyenge az a társadalmi erő, amely a megváltozott, eszmeileg is rendkívül nehéz helyzetben mintegy „materiálisan” képviselhetné az új körülmények között a liberalizmus, radikalizmus társadalmi-polgárosító törekvéseit. Az itt hiányzó társadalmi csoportok és rétegek ugyanebben az időben kétségtelenül másutt is defenzívában vannak. Németországban vagy Franciaországban azonban nem ritkán nemcsak átmentik, hagyományozzák ezt az ideológiát, de a szocializmus, radikalizmus vagy hagyományosabb liberalizmus később történelmileg hatékonyra való pályáit dolgozzák ki.

Magyarországon az ún. *népies polgárosító* elképzelések képviselői játszhatnák ezt a szerepet, akik egy része áldozatul esett a megtorlásnak, elesett a szabadságharcban, emigrációba ment, s eredetileg is korlátozott társadalmi erőt képviselt. Ettől függetlenül ez az irány tovább él az ötvenes-hatvanos években, jelentős teljesítményekre is futja erejéből, de – korántsem minden szempontból tisztázott okok következtében – mégsem tudja igazán rányomni bélyegét már erre a két évtizedre sem, a magyar politikai gondolkodás *gyakorlatba* átváltódó elemei közé pedig még kevésbé tud beépülni. (Érveiket természetesen gyakran alkalmazzák a későbbiekben, sőt, célkitűzéseiknek is vannak tiszteletreméltó hívei, de a fenti tézis ennek ellenére sem vonható kétségbe.)

A politikai „alapítás” áttekintésének harmadik „eszmei” tényezője a meglepően széleskörű konszenzus az eszmék, „doktrinák” *elvi* elutasításában. Ez az egyetértés az alapítás korszakában az irodalmi Deák-párttól a konzervatívokig terjed. Elmondhatjuk így, hogy egy eszmeileg apályt jelentő korban, eszmei-progresszív külső támogatás nélkül, progresszív eszméket hordani nem képes társadalmi csoportok nélkül, s az eszme-ellenesség, a néhol túlzónak, sőt hisztérikusnak tűnő eszméktől való félelem „erőtereiben” ment végbe a politikai élet előkészítése. Azt, hogy az „alapítás” genezis, és a genezis nagyban meghatározója a későbbieknek, talán ebben lehetne a legjobban megragadni.

A dualizmus kori politikai alapítás eszmei jegyeinek legfontosabbjait érintettük. Az eredmény mindenképpen olyan ideológiai képletekben fogalmazódik meg, amelyekben konzervatív motívumok eltérő, de meghatározó szerepet játszanak. E rövid áttekintést azzal a két folyamattal kell végeznünk, amelyek az „alapítás” befejezéséig már megindulnak, és így a maguk körében *meghatározzák a dualizmus szellemi arculatát*: az egykori *konzervatívizmus*, engedve a kor nyomásának, megpróbálja kisajátítani ideológiailag a *nemzet* fogalmát, az adott helyzetben ezzel keresvén magának politikai lehetőséget e korban (közjogi viták), a *liberális* elméletek egykori maradványai pedig középponti jelentőségre emelik az *államot*. A 48 előtti korszakhoz képest mindkettő *alapvető fordulat*, hiszen a nemzet és a liberális állásfoglalás, illetve az állam és a konzervatívizmus eddig mintegy feltételezték egymást, sőt, ezt az újabb kombinációt egyenesen kizárták (a konzervatívok nem jutottak el a nemzetig, a liberálisok pedig mindenkor az állam funkcióinak csökkentésére törekedtek).

B) Külpolitikai előfeltételek

Néhány főbb vonását rögzítenénk annak a külpolitikai szituációnak, amely az ekkor gyakorlatban megvalósuló politikai szférát körülvette. A dualista politika e területének fontos jellemzője, hogy a *külpolitikai szellemi kultúra* szintje éppen az addig önálló külpolitikai gya-

korlat hiányában, meglehetősen alacsony volt. Még akkor is így van ez, hogyha a külpolitika egyben olyan gyakorlati tevékenység is, amelynek tárgyi kényszerekkel és korlátokkal mindig számolnia kell. A szellemi kultúra szintjét mutatja például a külpolitikában, hogy a széleskörű rokonszenvtüntetések a törökök mellett a hetvenes évek végén nemcsak az akkori „szövetséges”-nek szóltak, de ez az érzelmileg, „vágygondolkodás”-sal erősen színezett, politikai erővé való mozgalom végül el tudta hitetni magával, hogy Európa beteg embere életképes.

Érdekes vetülete ennek, hogy a közvetlen politikai irányításból kiszorult, befolyását bizonyos útkeresés után újabb csatornákon érvényesítő arisztokrácia történelmi tapasztalatainál, családi kapcsolatainál fogva mintegy letéteményese volt a külpolitikai gyakorlat áttekintésének. Erről nemcsak Szécsen Antal politikai tanulmányai tanúskodnak, amelyek évszázadok során mutatják meg a Habsburg-birodalom európai politikáját, illetve a magyar rész külpolitikai bezárt passzivitását, majd igénytelenségét. E tanulmányai egyben alátámasztják kiinduló tézisünket, amely szerint a dualizmus első szakasza egyben „belépés” az önálló(bb) politikai szférába. Ez nem jelenti azt, hogy a dualizmus elején Andrássy Gyula ne képviselte volna sikerrel külpolitikai elveit, de azt sem, hogy az irodalmi Deák-párthoz tartozó Kemény Zsigmond ne rendelkezett volna igen értékelendő külpolitikai koncepcióépítő képességekkel, stb. Nem itt a helye annak, hogy megítéljük a politika más területeinek irányát és eredményeit. A külpolitikai *kultúra* szintjének, most már *összefoglalóan*, legjobb mércéjét a közjogi parlamenti küzdelmeknek a monarchia fennállását, az ún. „közös érdekek”-et befolyásoló következményeivel való „számolás” hiánya, e kihatásoknak egy szabályosan kialakuló és kialakított „*vágygondolkodás*” nevében való figyelmen kívül hagyása jelentheti. Nehéz, szinte lehetetlen ma megérteni a „hungarocentrizmus”-nak ezt a mértékét. Tudjuk persze, s éppen Apponyi pályájának elemzése bizonyíthatja ismét, mennyire felszínes és ideologikus volt ez azok szájából, akik voltaképpen „soha nem is gondoltak” a monarchiától való elszakadásra.

A magyar politika *gyakorlati* alapítása e területen is kedvezőtlen körülmények között ment végbe. A modernizáló európai államok külpolitikai eszméi ebben az időben alapvetően saját, egyre leplezetlenebb expanziójuk biztosítására irányultak. Fokozódó mértékben váltak ebben eggyé a dinasztia, a hadsereg, s az egyes államok gazdaságát irányító polgárság érdekei. A *status quo* megváltoztatásának általánosan nyílt törekvése mindvégig jellemzője a kornak. Az egyes államok érdekeik érvényesítésére, mai fogalmaink szerint, meglehetősen könnyen szánják el magukat a háborúra, vagy Diószegi István kifejezésével, könnyen „rántják ki a kardot”, ami abból a szempontból érthető, hogy ezek a háborúk összes költségeik ellenére sem jelentenek az egyes országokra nézve elviselhetetlen megterhelést, a halottak száma, más veszteségek pedig, mai szemmel nézve, meglehetősen alacsonyak, és néhány győztes ütközet után már el lehet kezdeni a követelések benyújtását, az érdekek érvényesítését. Ilyen körülmények között a kisebb erejű államok érdekeit mindenekelőtt gyors manőverező képességükkel képviselhetnék legjobban. Magyarország (ebben az osztrák félhez hasonlóan) külpolitikájának megalkotásánál viszont már azonnal a *status quo* alapjára helyezkedett. Ezzel mindenképpen manőverezési hátrányba került a szabadabban mozgó államokkal szemben. A kiegyezés, az osztrák-magyar külpolitika kialakításáról, s ezt nem is várhattuk másként, nagyon sok az „ideologikus” értékelés. Rendkívül élő volt azonban a 67 előtti köztudatban az orosz birodalom és a környező szláv népek esetleges együttes fenyegetésének képzete. Igen nehéz állást foglalnunk e „fenyegetettség” mértékét illetően, hiszen azt eleve bizonyoson tudjuk, milyen *vitális* érdekek fűződtek az ilyen képzetek fenntartásához. Külpolitikai tényalapja annyi volt ennek, s ez magyarazza a *status quo* védelmére irányuló beállítódást, hogy – a történetírás egybehangzó véleménye alapján – a török hódítás alól felszabaduló Balkán a monarchia közvetlen szomszédságában, német, orosz és osztrák-magyar érdekek kereszttüzében valódi „tűzfészket” je-

lentett, s így a *status quo* védelme igen nehéz környezetben állítandó feladatnak bizonyult. Része ennek a rendkívül korlátozott külpolitikai mozgásképességnek a monarchiának Németországgal kialakuló szoros kapcsolata. E kapcsolat megszilárdulása már meg is határozta az egész európai hatalmi politika viszonyait is.

C) Külpolitika és belpolitika között

Ezek közé az előfeltételek közé számítanánk e rövid áttekintésben az *Ausztriával*, a magyar területeken élő *nemzetiségekkel*, illetve a *szomszédos államokkal* való viszony legfontosabb meghatározó jegyeit. Az, hogy ezek a dualista Magyarország politikai alapítása szempontjából önálló szférát alkottak kül- és belpolitika között, nem kétséges, de az sem persze, hogy meghatározóan hatottak vissza, néhol valóban, néhol pedig csak fantomizáltnan, a kül- és belpolitikára is.

Az Ausztriához való viszony (illetve Ausztria viszonya a dualizmus kori Magyarországhoz) a kiegyezés megkötése után „hivatalosan” igen jó volt. E tautologikusnak tűnő állítást azért kell előre bocsátanunk, mert voltaképpen soha nem tudta az uralkodó vezetésével együttműködő politika mindkét ország szélesebb tömegeit meggyőzni, ha nem is az együttműködés, a közös államszerkezet szükségszerűségét, de annak a *bizalomnak* fontosságát illetően, amely az „együtt élés” fontos összetevője lett volna. Leegyszerűsítés, mégis politikát és történelmet formáló tényezővé vált, hogy osztrák részről az egyes politikusokhoz fűződő jó kapcsolat ellenére sem voltak képesek igazán megbékélni a magyarországi oldal relatív egyenjogúságával, a birodalom jelentőségvesztésének tényét kapcsolták össze ennek megszületésével, és ott járt gondolataik között akár dinasztikus, akár „német nemzeti” háttérrel, hogy „alacsonyabbrendű” partnerrel kötöttek, stílszerűen szólva „morganatikus” házasságot. Az évtizedek együttélése e szempontból a politikára nézve fontos tényezőket megváltoztatta bizonyos fokig, de számos példája van annak, hogy a meghatározó osztrák „közvélemény” nehezen fogadta el, hogy a monarchia valamilyen „magyar” érdek miatt ne kövesse a szemükben legmegfelelőbb politikát. Ferenc József határozott irányvonala nélkül pedig osztrák részről igen hamar hozzá láttak volna a dualizmus „megreformálásához”. Tekintélyes felsorolást tenne ki mindazoknak a megkezdett vagy csak eltervezett koncepcióknak az összegyűjtése, amelyek Hohenwarttól Ferenc Ferdinándig a dualizmusnak valamilyen irányú, de mindenképpen a relatív magyar „*egyenjogúság*” elleni átalakítását tűzték ki célul. Innen is származott a magyar politika mindenkor leghatározottabb szembenállása bármilyen (vagy bármelyik lehetséges) dualizmussal szemben. Tisza István fogalmazta úgy, hogy a dualizmus lehetővé tenné a másik két fél összefogását a magyarok ellen, s így képesek lennének „majorizálni” a magyar politikát. Ez a szembenállás viszont, a maga részéről, ismét ahhoz járult hozzá, hogy *lehetetlen* legyen a monarchia bármiféle átalakítása, s amikor a dualizmus válságba került, képtelen volt kilábalni belőle. De a „bizalom” a magyar közvélemény részéről is több, mint kétséges maradt mindvégig. Nemcsak az évszázados Habsburg-uralom sebei, de a 48–49-es forradalom utáni önkényuralmi megtorlások is közvetlenül hihetővé tették a „ne higgy magyar a németnek” – elvét, ez alapozta meg azután ismét csak széles néptömegek előtt a függetlenségi szölamok jellegzetesen dualista korszakbeli „diadalát”. Ausztria 1849 és 1867 között, azaz a közvetlen közelmúltban, valóban minden elméleti lehetőséget végigpróbált, hogy e viszonyt minél kézzelfoghatóbban a maga javára alapozza meg ismét.

A konkrét elemzések állapíthatóak és állapították csak meg, vajon a monarchia, a dinasztia számára *valóban* létfontosságú kérdésekben végül is mikor melyik politika érvényesült. Mindkét szélső álláspont (hogy igazán fontos kérdésekben az uralkodó, azaz magyar szemmel:

Ausztria; vagy a másik: hogy a magyar politika érdeke érvényesült), fel tud sorolni számos példát a maga alátámasztására. A közös hadseregen belüli személyes sérelmek ill. bánásmód, amely az osztrák katonatiszti körök részéről szimpla lereagálása volt az említett „rosszszérzés”-nek, mindenkor letagadhatatlan, hogy úgy mondjuk, „becsületbevágó” tápot adott a nemzeti hadsereg tendenciájában magyar jellegű kiépítésének törekvéséhez. A példa ezért rendkívül jellemző, mert a közjogi politika ügyesen fel tudta valódi nemzeti ügyé fűjni, más oldalról pedig Ferenc József valóban nem járulhatott volna hozzá a dualista birodalom *két* hadseregének felállításához. S hogy visszatérjünk a „bizalom” kérdéséhez: a magyar közvéleménynek valóban nem kellett sok és magas színvonalú ideológiai tevékenység ahhoz, hogy ne ismét az *ellenséget* lássa Ausztriában. Talán Tisza István az első magyar miniszterelnök, aki a háború kitörése előtt, illetve a háború alatt közvetlen kapcsolatban áll vezető osztrák politikusokkal. Végősoron ezt Tisza *küzdi ki* magának, s csak az uralkodó legnagyobb segítségével viszi keresztül, hogy Berchtold informálja a hadvezetés döntéseiről, s ne az „újságokból” (!) kelljen tájékozódnia. Ez persze nem szünteti meg a vezérkar állandó tiltakozását az informálás *tényével* szemben. Összefoglalóan: bár a történelmi együttélés tendenciájában sokat változtatott a kezdeti „bizalmatlanságon”, arról mégsem beszélhetünk, hogy a két ország, illetve birodalomrész politikailag mérvadó közvéleménye megbékült volna e „házassággal”. Robert Musil nagy regényének monarchia-ábrázolása kizárólag a lajtántúli területeket vizsgálja a maga sajátos szellemi-művészi eszközeivel, a regénynek egyetlen magyar szereplője sincs, s a „magyar” szó is csak egyszer, a bevezető gondolatok egy felsorolásában szerepel, ahol a monarchia összes népe fel van sorolva. Musil nem akarjuk, nem is lehetne elfogultsággal vádolni. Jellemző adalék ez azonban egy olyan minden minősítés *fölött* álló regényóriás esetében, amelyet világszerte mint a *par excellence* monarchia-ábrázolást ismernek.

A külpolitika és belpolitika *között* helyet foglaló szféra ismertetésében azokat az *előfeltételeket* tekintenénk most át, amelyek a szomszédos országok, illetve a magyar területen élő nemzetiségek problémáival kapcsolatosak.

Két olyan meghatározó tény emelnénk ki, amelyekkel a „történelemben belépő” magyar politikának a kezdet kezdetén számolnia kellett. Az egyik az ország határain belül élő nemzetiségek *számaránya, megoszlása, elhelyezkedése*, a másik pedig az a tény, hogy a szomszédos kis országok, amennyiben a helyzet ezt lehetővé teszi, ugyancsak minden eszközzel saját állami, nemzeti, katonai és gazdasági hatalmuk növelése érdekében fejtenek ki aktivitást, mint ahogy erre a kor szelleme, lehetőségei a kor egész Európáját mintegy felkészítik. A megalapított politikai szféra e két, egymással bizonyos változatoknál *ellentmondó stratégiát* követelő tény láttán eleve nehéz helyzetbe került, s a történelem ebben a kérdésben valóban rendkívül nehéz helyzet elé is állította. Az is kétségtelen, hogy e kérdésekkel 48–49-ben is szembe kellett nézni, s a más szellemi környezet és az eltérő feltételek sem hoztak nagy eredményeket. *Logikailag* három stratégiát követhettek. Az első: a liberálisnak elgondolt állam-eszmének igen megfelelő módon elősegíthették volna a nemzetiségek szellemi-anyagi emancipációját, nem gördítettek volna akadályokat ennek elébe. Ezt az irodalmi és a politikai Deák-párt, nem utolsósorban 48–49 tapasztalatai alapján, képviselte. E kérdés e kísérlet más részein viszont majd, úgyhogy itt erről a változatról csak annyit szögezünk le, hogy bár nem lehet kizárni, hogy az ilyen módon megerősödő nemzetiségek kifelé gravitáltak volna és ezáltal gyengítették volna a magyar államot (ismételjük, hogy erre nézve sem igenlő, sem tagadó választ nem tudunk adni), kétségtelen, hogy a térség nemzeti-nemzetiségi együttélésére a dualizmus nem kevés évtizede alatt olyan meghatározó befolyást gyakorolhattak volna, amely már a megváltozott körülmények között sem lett volna többé megszüntethető. Hogy ez a valódi „liberalizmus” a nemzetiségek irányában együtt, egyidőben azzal járt volna, hogy az

államok vagy az államiságra törő népek közötti rivalizálás tovább folyt volna, kétségtelen, és természetesen bonyolítja a helyzetet. A *másik* stratégia mintegy az államok, illetve államiságra törekvő nemzetiségek elleni *általános háborút* hirdette meg. Ehhez azonban nemcsak az állam és a magyarság ereje lett volna kevés, de minden más szempont is lehetetlenné tette. Hogy ezt a „háborút” a sovinszta magyar publicisztika (más nemzetiségek ugyancsak sovinszta közírásának e mintája és következménye) mégis megüzente Rákosi Jenőtől Hoitsy Pálig és Beksics Gusztávig, egyike a dualista politika legszomorúbb tüneteinek. Maradt így a *harmadik*: állami szinten megegyezést keresni a nemzetiségek anyaországaival, az egymással való rivalizálást így az esetleges megegyezések mögött folytatni, és államilag, s ami nem kevésbé fontos, társadalmilag *korlátozni, akadályozni* a nemzetiségek törekvéseit. A politikai alapítás korában nem kevesen ismerték fel az első változat koncepciójában rejlő történelmi távlatokat, de – röviden úgy foglalhatnánk össze – hogy a *második változatra* hivatkozva alakították ki az elsővel szemben a *harmadikat, s felejtették el az első*t.

A nemzetiségek konfrontációjának mindenkor egyenes visszahatása volt az ország valószínűs belső liberalizmusára, demokratizálására. A magyar társadalom belső szerkezete, minden visszavetettsége ellenére bonyolult, ellentmondásos és évszázados ellentéteket viselő volt, szemben az akkori népek, nemzetiségek szinte teljesen homogén felépítettségével.

Egy *megosztott, s a demokratizálásra, belső kiegyenlítődesre áhító* magyar társadalom állt szemben egyszerre *néhány*, éppen ekkor és (1848–49 után vagyunk!) éppen a nacionalizmus valamelyik jelszava jegyében *igen egységes* nemzeti-nemzetiségi társadalommal. Ez a konfrontáció mindenképpen rendkívül előnytelen volt a magyar politikának, *megoldásai* pedig szinte tragikussá tették a helyzetet. A nemzetiségek fejlődésének korlátozása jegyében *valtaképpen a magyar társadalmat korlátozták, s vezetői megtehették, hogy nemzeti jelszavakkal agrárius érdekeket kössenek össze*. Így alakult ki a két logikailag végletes álláspont a választójog kérdésében. Az egyik szerint (Tisza István) az ország demokratizálása, a választójog az univerzális nemzeti kérdés egyik alelete, amelyre csak akkor kerülhet sor (gyakorlatilag: aligha!) ha bevezetése nem jelent nemzetiségi és szociális problémákat. A másikat Jászi Oszkár képviselte, aki szerint a *nemzetiségi kérdés alelete az univerzális választójognak, s csak akkor várható javulás a nemzetiségi kérdésben, ha a választójogot bevezetik*.

D) Belpolitikai-társadalmi előfeltételek

A belső viszonyok esetében is nagy és nehéz történelmi örökség jutott a gyakorlat porondjára lépő magyar politika osztályrészéül. Az elmaradottság általános jegyei, amelyeknek éppen a század második felében, a politikai önállóság fokozódása, illetve a kapitalizálódás, az államok rivalizálása miatti *aktuális* jelentősége hihetetlenül megnövekedett, a mindenkori elgondolások egy, a modern követelményeknek és igényeknek megfelelő középosztály megalkotására és más motívumok tartoznának ide. Szellemileg a társadalom általában is a modern identitás kialakításának kínjaival vajúdik. Széles tömegek először 1848–49-ben „léptek be” a történelembe, ennek hatása ekkorra már kitorölhetetlen. Az értelmiségi csoportok a kor ellentmondásaival, a haladás szükségszerűségének és a liberalizmus hitelvesztésének, a középosztály megerősítésének s egyben az állami biztosítékok kidolgozásának, az ország önállóságának, de felfogásuk szerint valódi önállóságra való nagyhatalmi okból való képtelenségének kettősségeiben vergődnek. Felismerhető mindvégig a *nemesi*, illetve a *népies* polgárosodás egymást követő áramlatainak birkózása. A különböző árnyalatú identitás-lehetőségek a dualizmus elején még harcban állnak egymással, amelyben azután a *polgárosítás további sürgetésének törekvései feloldódnak a nemzet egy új felfogásában*. Ezek voltaképpen eszmei tényezők, a társadalom-po-

litika területén is évszázadok elmaradásának súlya nehezedik a szereplők vállaira. Tény, hogy – a vezető politikusok közül – ezt csak a dualizmus legvégén ismerik valóban fel, még akkor is csak igen kevesen.

Az ötvenes-hatvanas évek politikai gondolkodása, éppen a kiegyezés megkötésének *alapideológiája* révén, mélységesen elmerült a *történelmi* érvelésben. Az önkényuralom kegyetlensége, a nemzeti lét alapvető fenyegetettsége érthetővé teszik ezt. A viszonyok enyhülésekor ez az általános historizmus igen megkönnyítette az egyháznak, az arisztokráciának, de általában a kevésbé profilírozott csoportoknak is, hogy a társadalmi szerkezet, közgondolkodás demokratizálása ellen, sokszor egyszerűen *helyette* a történelmi legitimitás érveit hangoztassák. A politikai alapítás szempontjából ennek legdöntőbb következményévé így az vált, hogy igen kevés, ha éppen nem feltűnően kevés, olyan adattal találkozunk, amely az ország *jövőjével*, vagy éppen valóságos, szociális vagy kulturális *jelenével* foglalkozott volna. A kiegyezés fáradtságos tevékenysége, a végső politikai állapot hosszú időn át való függőben maradása ezt persze kétségtelenül alaposan megnehezítette, de e tény mutatja azt, hogy bármely okból is, de a magyar politikai gyakorlat *megalapozása* nem a jövő magyar társadalmára vonatkozó különböző elképzelések mérlegelésének, hanem egy történelmi kontinuitás *helyreállításának* ideológiája jegyében ment végbe. Nem csoda így, ha számos fontos esemény meglehetősen váratlansággal érte az, akkor még értetlen politikizáló közvéleményt (az 1873-as gazdasági csőd, a Deák-párt fúziója, a kormányok válságai).

A politikai gyakorlat „visszajelzései” már nem ugyanazokat érik, akik esetleg mégis számításba vették a jövő eshetőségeit; a hetvenes évek elejére a Deák-párt szellemi elitje felbomlik vagy távozik az élők sorából. S ha tekintetbe vesszük a társadalom mély identitás-problémáit, ez az elmozdulás még erősebben esik latba. Az érdeklődés a magyar *valóság* feltárására különben sem számottevő, máig nagy nehézségekkel kell a kutatóknak megbirkóznia, ha az ötvenes-hetvenes évek magyar társadalmának adataira, összefüggéseire kíváncsi.

Mindezeknek a folyamatoknak a *materializációit* természetesen a konkrét érdekek, a csoportok, rétegek, osztályok konkrét törekvései jelentik. Azt, hogy miként tette magáévá a számottevő nemesi réteg az államhivatalokat, s hogy ez milyen következményekkel járt, ismert. Kérdésfeltevésünk szempontjából legfontosabb, hogy a dualista politika végül olyan nemzeti identitást alakított ki, amelyben a „nemzet” fogalma a nyilvánvalóan demokratikus tartalmakat kiszorította, s a kulcsszerephez jutó „modern” középosztályt szellemileg „modern”-nek egyáltalán nem nevezhető rétegekkel pótolta.

Ez a folyamat számos más összefüggésben szerepel még tanulmányunkban. Deáktól Tiszáig – ez a magyar politikai gyakorlat alapításának útja. Hogy ez egyben a „liberalizmus” két útja, világos. *Összefoglalóan*: kétségtelenül nagy történelmi adósságokat örökölt a politikai alapítás, amelyeket ráadásul az önkényuralom nagy vér- és anyagi veszteségei még csak tetézték. A jobbagyfelszabadítás ugyan már bevezetett tény volt, de a parasztság helyzete történelmileg megoldatlan maradt. Lett volna esély arra, hogy a dualista alapítás megkísérelje megvalósítani a lehetségeset 48 és 49 eszményeiből. Az ideológiai-eszmei álláspontok ellentmondásossága ugyanígy lehetővé tehetett volna elméletileg ilyen gyakorlati politikát, mint ahogy Tiszáék irányában lehetővé tette. Nem a jövő, hanem a múlt, nem a további átalakulások, hanem a már *visszacsinálhatatlan átalakulások viszonylatai közötti túlélés* vezette a születő magyar gyakorlati politikát. A középnemesség 48–49-cel ritka történelmi tettel próbálkozott, s ezt mindenképpen, akár tipológiailag is, sajátosnak tekinthetjük.

Az ötvenes-hatvanas években egyrészt meggyengült, megtizedelődött, helyzete anyagilag megingott, de mindenképpen át kellett értékelnie reformkori magatartását is. Ezen a vonalon válhat a későbbiekben igen jelentősé a „porosz út” eszmei hatása, Tiszáék német szimpátiái.

Az erősebb középnemesség effektívnek megmaradó csoportjai ugyanis mezőgazdasági vállalkozókként képzelték el jövőjüket, s ez politikailag a mindenkor fennállóhoz kötötte őket, különösen olyan helyzetben, mikor „polgári-plebejus” oldalról nem kellett számolniuk komolyabb ellenfelekkel.

A lehetséges kérdések közül (a történetek ismeretében!) már csak egyet emelnénk ki: az uralkodó politikai osztályokét. A politikai paletta nagy hiánya (plebejus-polgárosító politikai erők artikulálatlansága) következtében a dualista politika már induláskor *eltolódott jobbra*. Az uralkodó csoportok egyetértése a monarchia sajátos viszonyai között, a *status quo* külpolitikai védelmének terhével *ideológiailag látszólag biztosítva volt*. 1867-ben valóban „szabad elvű” volt mindenki. Annál érdekesebb folyamat volt ez, hogy a konszolidálódó Tisza-érában vezető helyét nem leelő arisztokrácia, annak elsősorban új nemzedéke (ifj. Andrássy, Apponyi, Zichyék) milyen *kérlelhetetlen harcot folytattak a politikai hatalomért*. Ideológiailag nem volt a Tisza-csoport, illetve az arisztokrata csoport között nagy eltérés (csak Apponyi próbál ideológiai érvekkel fellépni, de annak teljes sikertelensége meggyőzi arról, hogy érdemesebb belépni a közjogi érvelés „aranykapuján”), gazdasági érdekeik (a mezőgazdaság, a földbirtok védelme) pedig *azonosak*. Igazi ellentét csak a „kapitalizmus” megítélésében van, amit a Tisza-csoportnál jóval erősebben az arisztokraták kiáltanak ki fő ellenségeiknek. A két csoport *hatalmi harcái* viszont kiterjednek a dualista korszak egészére, s mivel antagonisztikus jellegűen gyökeres ellentéteket nem tudunk felfedezni köztük, ezek nagy adag *irracionalitást*, dilettantizmust, öncélú szenvedélyt visznek bele a magyar politikai életbe, arról nem is beszélve, hogy a politikai kérdések feltevését csak *jobboldali* formájában engedik meg. Ez a kérlelhetetlen harc döntően fontos tény, amelyben a dualizmuskori politika *alapítása* a maga *politikailag csonka struktúrájával* nagy szerepet játszott.

Ami az Ausztriához és a nemzetiségekhez való viszonyra igaz volt, érvényes az osztályok, vallások, csoportok egymáshoz való viszonyára: meghatározó a *kölcsönös bizalmatlanság*, amely lehetetlenné teszi az ellentétek közös alapon való kihordását.

Általános nemcsak a politikai kultúra alacsony szintje, de az önálló politikai gyakorlat évszázados *hiánya* is. Utalunk arra, milyen sok formában, hány áttételen keresztül válik gyakorlati kérdéssé a szélesebb körű politikai kultúra szintjének problémája.

Eszmeileg e politikai alapítás egy nem-nagyhatalmi ország szempontjából szinte a lehető legrosszabb körülmények között ment végbe. 1848 progresszív gondolatainak újratermelése nem sikerül, a hatalmi vákuum vonzza a konzervatív-restauratív ideológémákat. A kor felszíne most már a valóságos nacionalizmus külső és belső eredményességét kezdi sugallni, miközben nincsenek igazi hagyományai a bonyolult helyzet megfelelő intellektuális értékelésének. A *külpolitikai* előfeltételek kezdetben annyiban kedvezőnek mondhatók, hogy egy európai rangú hatalom egyenrangú részeként kapcsolják Magyarországot a kontinens politikai életébe. Nagyon kedvezőtlen viszont, hogy mind Ausztria, mind pedig Magyarország valóságos erejénél talán nagyobb hatalmat képvisel, s ebből következően beáll a *status quo* védelmére, hamar elvesztívén kisebb riválisai gyorsabb manőverező képességének előnyeit. A *nemzeti-ségi* kérdésben az előfeltételek már kezdettől fogva igen kedvezőtlenek, s az elé a választás elé állítják a magyar politikát, hogy vagy ráismer a nemzetiségi törekvésekben ugyanarra, amely őt Béccsel mindaddig szembeállította, és ez a liberális megoldások felé irányítja, vagy pedig ötvözi állami liberalizmusát beépített „korlátozó”, „fékező” mechanizmusokkal, még ha ezek a korlátozó tényezők a *gyakorlatban* nem is törekednek gátlástalan asszimilációra. A *belpolitikai* előfeltételek az ország belső újjászervezésének, polgárosításának több útját rejtették magukban. A korszak elejére azonban már eldőlt, hogy nem artikulálódnak olyan jelentékeny plebejus-polgári törekvések, amelyek a kisajátított nemzeti ideológia onnipotenciájának

árnyékában demokratikusan alternatív nemzetfelfogásra támaszkodhattak volna. Maguk az előfeltételek önmagukban tehát nem tették eleve lehetetlenné egy erősebben *polgári* arculatú, demokratikusabb intézményrendszerű magyar társadalom kialakítását.

A magyar politika *e gyakorlati alapítását* az adott történelmi helyzetben nem élő és aktív *mozgalom* hozta létre, hanem a nemzet bizalmát élvező kis csoport. E kijelentés éle semmiképpen sem a Deák-párt *ellen* irányul. A passzív rezisztencia azonban semmiképpen sem fogható fel *mozgalomnak*, ami megadhatta volna a kezdősebességet a politika első, a gyakorlatba átmenő korszakának.

*

Az egyik oldalon egy viszonylagosan új nemzet valóságos modern államiságába lépett és politikai művelődésének kialakításával volt elfoglalva, a másik oldalon egy nagy tradícióval rendelkező modern államiságnak, az osztrák nemzet létének vagy nem-létének kérdésével szembesült.

Az osztrák nemzet léte és meghatározottságai mindenkor egyes konkrét politikai összefüggésekben, eltérő módokon merült fel. Egy valamivel tágabb szövegösszefüggésben ez a kérdésfeltevés is osztozik számos más kérdésfeltevés sorsában. A Mannheim Károly értelmében vett „léthezkötöttség” a konjunktúrák állandóan változó összefüggésében mindenkor később kitöltendő „üres helyek” nagy számát is tartalmazza, ezeket az emberi praxis, a történelmi szereplők, illetve valamivel aktuálisabb kifejezéssel, a „politikai aktorok” töltöttek ki tartalommal.

Az objektív meghatározások és az aktoriális oldal sokszínűsége mindenkor egyedi tudományos tárgygyá emeli a „nemzet” kutatását, mint történetileg egyszeri és tudományelméletileg szinguláris objektumét, ami, Herakleitosz kifejezését aktualizálva, kétszer nem kerül ugyanabba a helyzetbe.

Mindezek a szinguláris sajátosságok a nemzet tárgyában és kutatásában egyenesen meghatározódnak az osztrák nemzet kutatásának esetében. Olyan komplexitásra tesznek szert, amely a maga valóságos szingularitásában jó ideig aligha lesz rekonstruálható teljes mértékben.

E komplexitás első eleme *történeti*. Bármely államforma mezében lépett is fel, Ausztria a nemzeti fejlődés szempontjából mindenkor *más fejlődésre* nézett vissza, mint azok a valóságos vagy készülő államok, amelyek esetében a tudományos nyelv nemzetéről vagy nacionalizmusról beszél. Ezt a másságot sokszorosan bizonyítani lehet, ennek részletes rekonstrukciója e helyütt talán szükségtelen is.

E problematika nagyságrendje akkor válik világossá, ha tudatosítjuk, hogy az osztrák történelem ebben a vonatkozásban nem csak a fő trendtől eltérő elemekből állt. Az összefüggés létezik a megfordított irányban is. Ez a másság konkrét meghatározásait ugyanis éppen ebből a másságból vonta el. Ha ennek kimondása nyelvi és szemantikailag lehetséges lenne, azt kellene mondanunk, hogy *az osztrák „nemzet” tizenkilencedik századi történelme elvileg anti-nacionalista*. Az európai történelem több típushoz tartozó nacionalizmusainak kibontakozását elutasítással, ha nem egyenesen félelemmel és mindenképpen valamiféle (finom vagy nem-finom) megvetéssel kezelte.

Nem csoda, hogy még az osztrák nemzet keletkezése is („nemzet” egy valamennyire a többi európai nemzetre emlékeztető értelmében) egy szélsőségesen különleges történelmi pillanatban ment végbe, mégpedig a harmincas és negyvenes évek antifasiszta osztrák emigrációjának munkájában.

Az önálló osztrák állam megszületésének pillanatában, 1918–19-ben prominens politikusok és értelmiségiek nagy sora (beleértve a szociáldemokratákat is) a szó szoros értelmében még el sem tudták képzelni a kis Ausztria életképességének lehetőségét. Mindebből következik, hogy az osztrák nemzet létére, kialakulására vonatkozó kérdés voltaképpen a történelmi fejlődés *specifikus* kérdéseivel azonos.

Téziseinkkel e specifikus vonásokat kíséreljük meg megrajzolni. A tézisek a jóval átlagon túlmenő és ezért számos eltérő történelmi korszakot átmetesző élettartalmú dinasztia uralmának következményeit szeretnék vizsgálni egy esetleges osztrák *nation building*-re.

A *prezentista* megközelítés számára ez kivételes, nem konvencionális magyarázatra szoruló fejlődés. A *történelmi* megközelítés ebben az esetben nem küzd semmiféle problémával. Amit meg kellene oldania, az számára egyáltalán nem „probléma”, de történelmi folyamatokból kirajzolódó tény.

A nemzet-problémának az európai történelemből megismert jelensége a Habsburg-birodalomban tiszta formában nem létezik. Ezen a ponton nem úgy próbáljuk bizonyítani ezt, hogy összeállítjuk azoknak a kiemelkedő fontosságú okoknak a sorozatát, amelyek e tény kialakulásához vezettek, de demonstratív mozdulattal ráutalunk az egymáshoz igen hasonló *nation building*-folyamatokra, és konstatáljuk, hogy ilyenek tiszta formában nem léptek fel Ausztriában, s amennyiben felléptek, túlnyomórészt német nemzeti mozgalmak (vagy más nemzetek mozgalmai) voltak.

Ez tény, miközben az osztrák nemzetről lehetséges viták súlypontja a jelen számára alapvetően megváltozott. Nem az ideáltipikus nemzet-ideológia (kétségtelen) nemléte immár a meghatározó tény. A döntő az, hogy egy, az akkori fogalmak szerint kiterjedt és nagyhatalom-számba menő soknemzetiségű politikai képződmény éppen egy olyan történelmi korszakban volt képes újjászerveződni, amelyik a modern nacionalizmusok egy különálló, döntő és dinamikus fejlődési szakasza volt, az a korszak, amikor ezek a nacionalizmusok immár teljes erővel a saját nemzetállamok megalapítására fordították energiájukat.

A különös tehát nem vagy nemcsak az osztrák „nemzet” kialakulásának sajátosságai, de immár a mából nézve az, hogy ez a nemzet egy multinacionális birodalom eredményes konszolidációja, majd a soknemzetiségű birodalom szétesése után alakult ki valójában.

A *par excellence* modern nacionalizmus korában stabilizálódó soknemzetiségű államnak (eltekintve most a Napóleon utáni és az 1848 utáni stabilizálódás számos lényeges eltéréstől) egyrészt meg kellett küzdenie az erőteljes európai nacionalizmusokkal mint ellenállhatatlan szellemi áramlatokkal, de mint a társadalmi progresszió anti-abszolutista hordozóival is.

A német nacionalizmus (amely tipológiailag belesimult az európai *nation-building* folyamatok típusába) talán még differenciáltabb veszélyt jelentett az osztrák államiságra. Két egymással reflexíven összefüggő kihívás volt a következmény: a német nacionalizmushoz való vonzódás a mindenkor német államhoz való vonzódást is jelentette, de elvileg ugyanúgy egy a monarchia keretei között kialakítandó „német” színezetű állami berendezkedést. A *nation building* minden európai országban elsősorban *politikai* probléma volt, ráadásul számos lehetséges, mára már jórészt elfelejtett specifikus politikai konstelláció kiváltója.

Mint kényszerűen „anti-nacionalista” állam Ausztria különleges képződmény volt. A *nation building* előzetes formáit Ausztria átélte, a török ellen vívott háború keresztény patriotizmusát, az ellenreformáció kvázi-nacionalista élményét. Kimeríthetetlen előzetes forma volt a dinasztiahoz való lojalitás eleme.

Az osztrák nemzet-problematika szingularitása számos teoretikust is megihletett. Otto Bauer például, a nemzet-problematika alighanem máig legnagyobb teoretikusa, így jellemez-

te: „Ausztria német állam volt, úton a földesúri hatalmon alapuló feudális államtól a modern állam felé”.¹

Mindenesetre a dinasztikus állam többszörös konszolidációja, erős tudatossága, saját szinguláris helyzetének ugyancsak tudatos állandó feldolgozása *megelőzték* a tizenkilencedik század elején lendületbe jövő modern nacionalizmusokat. Az anti- és multinacionális Ausztria megvalósította tehát az európai nacionalizmusok és nemzetállamok előzetes formáinak néhány vonását, de anélkül, hogy maga nemzetállam lett volna.² Mindenekelőtt egy lehetséges állam nemzeti karaktere volt a tét, hiszen ez az alapzat Ausztria helyzetében elméletileg véget vethetett volna a dinasztia uralmának, ez a dilemma a maga tiszta formájában erőteljesen jelen volt a német fejlődésben is, jóllehet ott nem lehetett szó soknemzetiségű karakterről. Kolnai Aurélnak azonban mindenképpen igaza van abban, hogy a nemzetállammal szemben felállított alternatívák a legtöbb esetben ugyanolyan hiányosan és „homogén” módon fogalmazódnak meg, mint maga a „klasszikus” nemzetállam.³

A tizenkilencedik századi európai nacionalizmusok alapvetően kettős szempontrendszerben értelmezhetőek. Az egyik alapvető szempont a *nation-building* modernizációs elemeinek vetülete, a másik az *államiság* szempontja. Ami itt a *nation-building* szempontjából egymás szomszédságában jelenik meg, nem más, mint a politikai egységek előtt álló egyidejű kettős feladat, a *modernizáció és a (modern) államalapítás feladata*.

A tizenkilencedik századi nemzetfelfogások típusainak vannak meghatározó közös elemei is. Ilyen mindenekelőtt e nemzetfelfogások *decizív* eredete. Ez elsősorban azt jelenti, hogy a modern nacionalizmus minden változatában tudatos döntés, távlatos és perspektivikus eszmélés következménye.

E decizív komponensnek számos következménye van. Az első mindenekelőtt az a sokat titkolt és sokak által nem értett mozzanat, hogy éppen a nacionalizmus, ami a legősibb és a legtermészetesebb ideológiai tételezésnek tekintheti önmagát, éppen e decizív mozzanat okán igen modern és reflexív ideológia.

Nemcsak az tűnik azonban fel, hogy a „naív”-nak, „organikus”-nak és „természetes”-nek elkönyvelt nacionalizmus nem naív, organikus és természetes, de az összefüggés megfordítása is. A történelmi és ideológiakritikai kutatás túlságosan könnyen teszi túl magát a nacionalizmus rekonstrukcióján, amennyiben azt alapvetően véletlenszerű és esetleges, fantomnak tekinti.

A nemzetfogalmak *decizív* mozzanatait azt is jelenti, hogy a nemzet stratégiai fogalom is. A nemzetfogalmak decizív komponensei új politikai szubjektumokat teremtenek, hiszen a „nemzet”, a „nép” válik új szubjektummá, amelynek reprezentánsai nem egyeznek meg az éppen fennálló politikai *status quo* képviselői rendszerével.

Röviden ki kell térnünk a fichte–herderi nacionalizmus-felfogásra, mint minden e századi kontinentális *nation-building*-konceptió valóságos alapjára és őstípusára.⁴

A „fichte–herderi” jelző önmagában is magyarázatra szorul, mert a szóban forgó meghatározó és megalapozó nemzet-konceptió egyikük filozófiájának sem fejezi ki a lényegét. Nem a *Wissenschaftslehre* Fichtéjéről van természetesen szó, hanem a *Beszédek a német néphez* (Reden an die deutsche Nation) 1807–1808-as alapozó művéről.

E fichtei mű alapvető intencióit egészíti ki a kontinens alakuló nacionalizmusainak gondolkodásában egy sajátos Herder-interpretáció. Ennek az értelmezésnek ugyanúgy nincs mindent meghatározóan szerves köze a herderi filozófia egészéhez, sőt, mivel nem egy konkrét herderi művön, de a nagy herderi történetfilozófia egy értelmezésén alapul, e kapcsolat még az előzőnél is távolibb. Magyar olvasóknak az ún. „Herder-jóslat”-ról részletesebben értekezni felesleges, nem így áll ez azonban a jóslatnak a herderi filozófia egészéhez való kapcsolatával, amelyről a magyar filozófiatörténet-írás még mindig nem tárta fel e jóslat-

hoz fűződő általános viszonyait. A „fichte–herderi” nacionalizmus „herderi” eleme ezért nem sokkal több annál, mintsem hogy az újonnan önmagukat definiáló nemzetek esetleg egy olyan végérvényes megsemmisülés veszélyébe kerülhetnek, amely még valóságos történeti létezésük kibontakozása előtt fenyegeti őket.

A fichtei koncepció, érzékelve a normaadó európai nemzet- és állami fejlődéshez képest mutatkozó elmaradottságot, drámai cselekvésre szólít fel az elmaradottság behozására, miközben a saját fejlődési utat és lehetőségeket az eredetileg klasszikusnak érzett alternatívánál előnyösebbnek, autentikusabbnak tüntette fel. Az már a dolgok logikájából következik, hogy legtöbb esetben a saját nyelv és az arra szervesen ráépülő nemzeti irodalom vált e sajátos kompenzatórikus törekvés terepévé.

A fichte–herderi koncepció számos dinamikus, a későbbi modernizációt előrevetítő elemet tartalmaz. Abból a kényszeréből következően azonban, hogy aktuálisan, részben valódi fenyegetések közepette, részben egy egészen különleges lélektani helyzetben kell egy „nemzet” identitását meghatározni, rákényszerül vélt vagy valóságos modernizáció előtti tartalmak megmerevítésére.

A európai *nation-building* első nagy koncepcióját *struktúramodernizáló*nak, a második nagy elképzelést *romantikus-autopoiétus*nak, a harmadikat *etatista-pozícióvédő*nek tekintjük.

A struktúramodernizáló típus alapvető elgondolása az, hogy a társadalmat alkalmassá kell tenni a modernizációra, szerkezetét, rétegeit hasonítani kell a fejlett, nyugat-európai társadalmak szerkezetéhez. Ez a távlatos elgondolás természetesen számos közvetítő közeget kíván meg, így a politika, a kultúra, az intézmények megváltoztatásának, nem egy esetben forradalmasításának lépéseit. A szó meghatározó értelmében a struktúraváltó elképzeléseknek nincs konstitutív ellenségképük. A vélt vagy valóságos ellenségtől való elhatárolódás helyett a belső értéktételezések felszabadítása foglalkoztatja a mértékadónak elfogadott nyugati mintáknak nem követésében, de megvalósításában. A struktúraváltók természetesen az európai liberalizmus nagy paradigmáihoz fordulnak, nemzetfelfogásuk decizionizmusa ezért paradox vonásokat hordoz. Nem hisz a nemzeti sajátosságokban, még ha azok adott összefüggésekben nagyon triviálisan is megjelenhetnek.

Az osztrák *nation building* számos sajátossága, egy osztrák „külön út” számos, eltérő korszakokban történő megfogalmazása, majdhogynem egyenes vonalon vezet a struktúramodernizáló nacionalizmus külső és belső változatainak elutasításához azzal a hivatkozással, hogy egy ennyire konstruktív nacionalizmus közvetlenül veszélyeztetheti a multinacionalitást, a dinasztit és a birodalmat. Hasonló reakciót figyelhetünk meg az 1848-as német forradalmakban, holott, mint már utaltunk erre, itt nem lépett fel a multinacionalizmus jelensége.

Az viszont nem csoda, hogy ebből a perspektívából majdhogynem egyenes út vezetett a monarchia és a dinasztia 1867-es modernizációs fordulatahoz, amelynek elemei között felismerhetjük a struktúramodernizációs nacionalizmus számos elemét (természetesen megváltozott formában).

A tizenkilencedik századi *nation-building* második nagy típusát *romantikus-autopoiétus*nak neveztük. Tipológiailag ez a típus áll legközelebb a fichte–herderi, minden későbbi változatot megelőlegező alaptípushoz. A tipológiai egyértelműség azonban tartalmi félreértésekhez is vezethet. Amíg a fichte–herderi nacionalizmus Németföldön antimodernista, antiliberalis politikai irányban fejlődött tovább, számos romantikus-autopoiétikus nacionalizmusnak mindenképpen a kor liberalizmusának valamelyik irányzatába kell besorolnunk. Ez az elképzelés kiemelkedik a nemzet természetes erőinek önszervező erejébe vetett végtelen hitben, a jelen függetlenségének tételezésében az objektív történelmi szerkezetekből. Maradékalanul megnyilvánul a romantikus-autopoiétikus nacionalizmus fichte–herderi karaktere a nemzet

alakulóban, formálódóban lévő lényegének *mindenoldalú optimum*-jellege. A nacionalizmus, mint univerzális ajánlás ezzel a karakterével a későbbi szocializmussal rokon.

Az osztrák nemzet-problematika a romantikus-autopoiétikus nacionalizmussal is lényeges történelmi pontokon érintkezik.

Mind a külső, mind a belső megjelenése ennek a nacionalizmus-típusnak erőteljes kihívást jelentett a dinasztia számára. Ez ugyanis az a típus, amelyik egyenesen *annulálja* a fennálló politikai kereteket, az önszervezés végtelen produktivitására tesz, intézményellenes és önmaga valóságos virtuális intézmény. A kutatásnak adódnak majd feladatai azon a területen is, hogy feltárja, milyen nagyságrendű kognitív és intellektuális nehézséget jelentett az abszolutista, ellenreformációs és a spanyol etikett által uralt udvarnak egyszerűen maga elé képzelnie, mit akar az akkori egész európai autopoiétikus nacionalizmus. Mindennek logikus folyamánya lesz annak a kárnak a felmérése, milyen történeti hibákba manőverezte bele magát az abszolutista politika e miatt a *kognitív eredetű ignorancia* miatt.

A tizenkilencedik századi *nation-building* harmadik nagy típusa, az *etatista-pozícióvédő* nacionalizmus elsősorban 1848, de különösen 1867 után vált meghatározóvá. Mindez nem jelenti azt, hogy ez az ideológia, mint szellemi-világnézeti artikuláció, ne lett volna már világos ideológiai arcél a tizenkilencedik század első felében, sőt, néhány fő vonásában már a tizennyolcadik század folyamán is. A pozícióvédő-etatista nacionalizmus leglényegesebb ideológiakritikai-tudásszociológiai vonása, hogy benne a nacionalizmus minden társadalmi vonatkozástól megszabadul. A nacionalizmus már korántsem kerete a struktúraváltó modernizációnak, nem romantikus-autopoiétikus elv sem, ami a maga módján „mindent megoldó” (és ezen a szálon modernizáló) alap-princípium, de egy (konkrét) vonásokkal rendelkező politikai *status quo* fenntartásának ideológiája.

A pozícióvédő-etatista nacionalizmus érvénye tehát évszázadokon átnyúlhat, ha létezésének különleges feltételei adódtak. Ezért nem csoda, ha a pozícióvédő-etatista nacionalizmus az európai történelemben elsősorban lengyel és magyar jelenség.

Ahogy ez a struktúra-modernizáló nacionalizmus számos elemével történt, az osztrák dinasztia az etatista-defenzív nacionalizmus számos adaptálható elemét átvette. Ez természetesen nem vezet a politika nemzeti meghatározottságához, de dinasztikus patriotizmussá transzformálja ezt a nacionalizmus-típust, a differencia ezen a ponton és ebben a korban már nem nagy, hiszen az állam másik megjelenési formájáról van szó.

A *klasszikus kontinentális nacionalizmus három típusa nem volt képes alapjaiban megváltoztatni az osztrák történelmi fejlődés számos szinguláris vonását*, és az ezekből a szinguláris vonásokból összeálló egységet. Emellett azonban transzparens módon elsajátított számos releváns elemet a struktúra-modernizáló és az etatista-defenzív nacionalizmus homogén tömbjeiből.

Ezért egyrészt ki lehet jelteni, hogy a tizenkilencedik században nem létezett a kontinens más országaira jellemző nacionalizmus, ezzel együtt ennek az ideáltípusú nacionalizmusnak számos eleme már benne élt a dualista monarchiában.

Gondolatmenetünkben a dualista monarchia egyik mélyen nyugvó aszimmetriájára akartuk felhívni a figyelmet.

A magyar oldalon egy akkorra már több korszakon keresztülmenő *nation building* kezdte el a modern államiságban való létet, az osztrák oldalon egy több évszázados államiság keregett kapcsolatot a modern *nation building* számos jelenségével, anélkül, hogy önmaga tiszta formában keresztülment volna a kontinentális *nation building* akár csak egyik típusának folyamatain is.

Jegyzetek

1 Otto Bauer: Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. Wien, 1907. 186. o. Das Zitat setzt sich wie folgt fort: „Österreich war ein deutscher Staat, als es den Weg zum modernen Staat zwar angetreten hatte, aber noch nicht ans Ziel gelangt war. Wenn die deutschnationalen Schriftsteller darüber klagen, dass Österreich heute kein deutscher Staat mehr ist, so beweisen sie, dass ihr geschichtliches Verstaendnis nicht grösser ist als das der tschechischen Staatsrechtsfreunde; so beklagen sie, dass heute auch die Massen Anteil gewinnen am Fortschritt der Kultur; so jammern sie darüber, dass heute auch die Massen der Bevölkerung aus Untertanen eines Gutsherrn zu Bürgern eines Staates geworden sind. So treibt unsere ganze Darstellung dem entscheidenden Punkt entgegen: wir werden zu zeigen haben, wie die Entwicklung des Kapitalismus und die durch ihn bedingte Entwicklung des modernen Staates die geschichtslosen Nationen zu geschichtlichem Leben erweckt und dadurch den Staat vor die grosse nationale (!) Frage gestellt hat, die ihn so lebhaft bewegt“ (Ebenda, 186–187. o.).

2 II. József például „németesített“, de bizonyára nem gondolt a német national building akkor már létező korai formáira (így például a gondolatmenetünkben is nagy szerepet játszó Herderre).

3 „Signalons que les correctifs modernes apportés á la conception de la nation–Etat, tels l’=internationalisme= (ce Paneuropa que veut dire dans sa forme conséquente, la panacée de l’Etat unique ou =mondial=) et l’idée des fédérations régionales=, etc.) sont entiérement figés au méme plan de simplisme mécaniste et ne représentent que de monstrueuses enflures du monisme national“ (Aurél Kolnai: „Les ambiguítés nationales“. In: La Nouvelle Relève, Jg. 1946, Vol. V., no 6. 537. o.).

4 Lásd erről Kiss Endre: A Typology of Nineteenth Century Concepts of Nationhood. In: East European Quarterly, XXX. No.1. Spring 1996. 47–62. o. <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-20236231.html>; valamint: Tizenkilencedik századi nemzetképzések ideológiája. In: Magyarságtudomány 1995–96. Szerkesztette: Diószegi László. Budapest, 1996. 27–38. o.

D. MOLNÁR István

Lippóczy Norbert borász
és műgyűjtő emlékezete

„(...) a XV. századtól folyamatosan növekszik a tokaji bor részaránya, majd szinte egyeduralkodóvá válik az északi piacon. Ezzel egyidejűleg folyamatosan kialakul az a gazdasági struktúra, amely évszázadokon keresztül generációról generációra jól működik, felvirágoztatva a borút mentén fekvő városokat, polgárait pedig Európa legmódosabbai közé emelik” – írta *A Kárpátok hágóján át Galíciába* című útikönyv egyik szerzője, Hegedűs Zoltán. Felsorol kéttucatnyi, ma szlovákiai és lengyelországi várost, illetve pincét, amelyekben hegyaljai borokat tároltak. Csak az ismertebbeket említjük: Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Podolin, Késmárk, Ó-Lubló, Ó-Szandec (Stary Sącz), Dukla, Krosno (Sárospatak testvérvárosa), Tarnów, Kraków, Jarosław, Toruń, Gdańsk.

A Lippóczy család a Sáros vármegyei Lipócról származik – olvasható Tadeusz Bukowski katolikus lelkész magyarul közölt írásában. Valójában a szomszéd megyében található, és Gömörlipóc vagy Lipóc a magyar, Lipovec pedig a szlovák neve. A família egyik ága az 1412-ben Luxemburgi Zsigmond királyunk által Lengyelországnak zálogba adott szepességi Podolinba költözött. A magyar-lengyel határ közelében élő tehető emberekhez hasonlóan a 17. században szőlőbirtokot vettek Tállyán. A 120 éve született és 1966-ban elhunyt ifjabb Lippóczy Norbert (1902. február 11. – 1996. június 24.) dédapja, József (1787–1839) vármegyei bíró volt, és a megmaradt számlák szerint 1768-tól tállyai bort szállított az akkor még lengyel-litvánok nevezett államba. A nyereségből újabb szőlőbirtokot vett a hegyaljai településen. 1795-ben Lengyelország megszűnt létezni, és déli-délkeleti részét, Galíciát 1918-ig Ausztria birtokolta. A Lippóczy Ferenc (1812–1891) nevű nagyapa Bécsben kereskedelmi akadémiát végzett, városa polgármestere volt, és – mint egy útikönyvben olvassuk – „több, mint fél évszázadon át szervezte a tállyai birtokokról és másoktól származó tokaji bor kivitelét a lengyel vásárlóknak”. Az apa, idősebb Lippóczy Norbert (1857–1932) a kassai mezőgazdasági akadémián végzett, a 19. század 80-as éveiben vette kezébe a borszállítás irányítását az Osztrák-Magyar Monarchia délkeleti területére és messzebbre is. Leggyakoribb vevőik a misebort vásárló lengyel papok, valamint módosabb földbirtokosok voltak.

A tokaj-hegyaljai borok főleg a 16–17. században voltak keresettek lengyel földön. A kereskedőreteg nem örvendett nagy társadalmi megbecsülésnek, ám, mint Komoróczy György írta *Borkivitelünk észak felé* című monográfiájában, „egyesek kereskedelmi kapcsolatai mégis azt a meggyőződést érlelik meg bennünk, hogy a magyarságban (...) is megvolt az érzék a külkereskedelmi kapcsolatok felvételére és tovább szövése. A XVI. és XVII. században több olyan kereskedő nevével találkozunk, akinek tevékenysége egymagában is megcáfolja a magyarság kereskedelmi képességét kétségbevonó eddigi kishitűségét.” A 17. század második fele után már kevés volt az olyan magyarországi kereskedő, akik maguk szállították a bort